

ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران (جلد اوّل)

دکتر حسن ذوالفقاری
دکتر محبوبه حیدری

سرشناسه: ذوالفقاری، حسن، - ۱۳۹۱

عنوان و نام پدیدآور: ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران / ایف حسن ذوالفقاری، محبوبه حیدری

مشخصات نشر: تهران: نشر چشمه، ۱۳۹۳

مشخصات ظاهری: ۳ ج.

شابک دوره 2: 978-600-229-216-2

ج ۱: 978-600-229-214-8

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: چاپ قبلی: تهران: رشدآوران، ۱۳۹۱

یادداشت: چاپ دوم

موضوع: مکتب‌خانه‌ها -- ایران -- تاریخ

موضوع: مکتب‌خانه‌ها -- ایران -- برنامه‌های درسی

موضوع: آموزش و پرورش -- ایران -- تاریخ

موضوع: کتاب‌های درسی -- ایران -- تاریخ

موضوع: ادبیات عامه‌ی ایرانی -- کنگره‌ها

شناسه‌ی افزوده: حیدری، محبوبه، - ۱۳۵۸

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۳ الف ۹ / ۱۳۵۲ LA

رده‌بندی دیویی: ۳۷۰ / ۹۵۵

شماره‌ی کتاب‌شناسی ملی: ۳۴۵۸۹۶۰

cheshmehpublication

telegram.me/cheshmehpublication

www.cheshmeh.ir

رده‌بندی نشر چشمه: علوم اجتماعی - فرهنگ عامه

ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران

(جلد اول)

دکتر حسن ذوالفقاری

عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس

دکتر محبوبه حیدری

عضو هیئت علمی دانشگاه خوارزمی

لیتوگرافی: همافراییک

چاپ: دالاهو

سال: ۸۰۰ نسخه

چاپ اول (پ. دوم چاپ): تابستان ۱۳۹۵، تهران

ناظر فنی: پ. یوسف امیرکیان

حق چاپ و انتشار محفوظ و م. صوم. سرچشمه است.

هر گونه اقتباس و استفاده از این اثر بدون مجوز به ریافت اجازه‌ی کتبی نادر است.

شابک: ۸ - ۲۱۴ - ۲۲۹ - ۶۰۰ - ۹۷

تلفن دفتر انتشارات نشر چشمه:

۸۸۹۱۲۱۸۴ - ۵

دفتر فروش نشر چشمه:

تهران، خیابان انقلاب، خیابان ابوریحان بیرونی، خیابان وحید نظری، شماره: ۳۵.

تلفن: ۶۶۴۹۲۵۲۴

کتاب‌فروشی نشر چشمه‌ی مرکزی:

تهران، خیابان گرم‌خان زند، نیش میرزای شیرازی، شماره‌ی ۱۰۷.

تلفن: ۸۸۹۰۷۷۶۶

کتاب‌فروشی نشر چشمه‌ی گورش:

تهران، بزرگراه ستاری شمال، نیش خیابان پیامبر مرکزی، مجتمع تجاری کورش، طبقه‌ی پنجم، واحد ۴.

تلفن: ۴۴۹۷۱۹۸۸ - ۹۰

کتاب‌فروشی نشر چشمه‌ی آرن:

تهران، شهرک قدس (غرب)، بلوار فرحزادی، نرسیده به بزرگراه نیایش، خیابان حافظی، نیش خیابان قنارمقدم.

مجتمع تجاری آرن، طبقه‌ی ۲.

تلفن: ۷۵۹۳۵۴۵۵ - ۷

فهرست مطالب

۹	مقدمه
۱۵	درآمدی بر ادبیات مکتب‌خانه‌ای در ایران
	بخش اول: مسوئله نظم
۱۱۹	توبه‌ی نصوح
۱۳۶	توبه‌نامه و مناجات‌نامه
۱۴۷	جام و قلیان
۱۵۲	جولونبور
۱۷۳	چاووش‌نامه
۱۸۳	حدیث کسا و پنج تن آل عبا
۲۱۳	حسنین علیهم‌السلام
۲۳۰	حیدریگ
۲۶۸	خاله‌سوسکه
۳۰۲	خاله‌قورباغه
۳۱۵	خضر و الیاس و حضرت امیرالمؤمنین
۳۲۹	خلعت بخشیدن بهلول
۳۳۵	دریدن شیر پرده حمید بن مهران را
۳۴۴	رباعیات باباطاهر
۳۵۹	رستم‌نامه
۳۷۸	سلطان جمجمه
۳۸۵	شش ترجیع‌بند مشدیان

۳۹۱	شکر طعام
۴۰۹	شیخ ابوالپشم
۴۱۷	شیخ صنعان و دختر ترسا
۴۴۴	شیر و شکر من کلام مولانا شیخ بهایی (ع)
۴۵۷	ضامن آهو
۴۶۷	عاشق شدن دختر مصری به جناب علی اکبر (ع)
۴۷۶	عاق والدین
۴۸۱	عروسی تاجماه
۵۰۷	عروسی رخ فاطمهی زهرا (س)
۵۱۵	عروسی کردن بهلول
۵۲۳	عروسی کردن پیرزن پاسبان
۵۲۹	گرگ و روباه
۵۴۱	مرد ساده دل که خر خرید حمامانه
۵۴۸	مرد لر و رندان
۵۵۶	مرد شکاک و زن شدن او
۵۶۳	معراج نامه
۵۹۳	مناجات پیرمرد خارکش
۶۰۱	منظومهی سماور
۶۱۱	موسی (ع) و سنگ تراش
۶۲۹	مو و میش
۶۳۸	موش و گربه ی عبید زاکانی
۶۴۸	موش و گربه مخمس ادیب
۶۷۴	موش و گربه ی (مخمس) اسماعیل چرکچی
۶۹۳	نان و پنیر
۷۱۱	نان و حلوا
۷۳۴	نان و سرکه
۷۷۹	نصایح الاطفال مشهور به سنگول و منگول
۷۹۴	نصایح الحکما

بخش دوم: متون نثر

۷۹۹	بهرام و گل اندام
۸۴۱	جبرئیل جولا
۸۵۵	جواهر العقول / موش و گربه
۹۶۳	چهار درویش
۱۰۰۵	چهل طوطی (طوطی نامه)
۱۰۳۷	حسین کرد شبستری
۱۱۸۱	خاورده
۱۳۳۵	خاء و باختر
۱۳۸۸	خسر دیوزاد
۱۴۲۵	دزد و قاصی
۱۴۴۷	دله و مختار
۱۵۰۷	رند و زاهد
۱۵۴۵	روباه و خروس
۱۵۵۳	سبزی و زردپری قصه‌ی احمد جان
۱۶۲۳	سلیم جواهری
۱۶۶۶	شاهزاده شیرویه
۱۷۵۲	شاهزاده هرمز
۱۸۳۷	عباس دوس
۱۸۵۱	قصیده‌ی حضرت مشکل گشا
۱۸۷۳	قهرمان قاتل
۱۹۸۴	کلثوم ننه
۲۰۰۹	ملک جمشید و طلسم آصف و حمام بلور
۲۲۰۰	نجمای شیرازی
۲۲۵۴	نوش آفرین نامه
۲۳۸۲	نه تو، نه این، نه اون و یمنعون الماعون
۲۴۰۹	واژگان و اصلاحات
۲۴۳۵	آیات و احادیث
۲۴۴۵	گزاره‌های قالبی

- ۲۴۶۵ مثل‌ها و عبارت‌های مشهور.
- ۲۴۷۷ نمایی نام‌های کسان و جای‌ها و کتاب‌ها
- ۲۵۵۱ منابع

www.ketab.ir

مقدمه

بِسْمِ مَبَارَكِ بُوْد چو فَرِّ هَمَا
اَوَّلِ کارها به نام خدا

نظام آموزش و پرورش در ایران، خصوصاً در برنامه و محتوای درسی، فراز و فرودهایی داشته است. وقتی در سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۴، الف و برنامه‌ریز درسی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی وزارت آموزش و پرورش بودم، متوجه شدم تاکنون تاریخچه‌ی تألیف کتب‌های درسی از دوران مکتب‌خانه تا به امروز ثبت و تدوین و تحلیل نشده است. به دلیل درازدامن بودن این کار و فرصت زیادی که می‌طلبید و کار جمعی که باید انجام می‌گرفت، تصمیم گرفتم ابتدا از بخش مکتب‌خانه آغاز کنم. کتاب‌های مکتب‌خانه خود شامل کتب آموزشی و کمک‌آموزشی و داستانی می‌شد که این کتاب تنها شامل کتاب‌های داستانی می‌شود؛ زیرا ادب آموزشی چون از آثار مشهور بوده‌اند، همواره به‌طور مستقل و بارها چاپ شده‌اند. این کتاب حاوی مهم‌ترین متون داستانی مکتب‌خانه در عصر قاجار است. متونی که سالیان سال به کودکان این مرز و بوم فرهنگ و دانش آموخته و گنجینه‌ی ذهن و زبان و زندگی آنان را پربار کرده است. مجموعه‌ی بعدی در دست تحقیق، آثار و متون پس از دوره‌ی قاجار و تا قبل از یک‌دست شدن کتاب‌های درسی است. بر این اساس کتاب حاضر شکل گرفت و به چند منظور فراهم آمد:

۱. یکی از حلقه‌های سیر آموزش در ایران، ادبیات مکتب‌خانه است. این ادبیات با چندین دوره و تحول خود در طول تاریخ، موضوعی قابل بررسی است. تاکنون پژوهش‌هایی درخور اندک در این باره انجام گرفته است که کتاب حاضر تحقیقات گذشته را تکمیل و راه را برای تحقیقات آینده باز می‌کند.

۲. کتاب از بُعد آموزشی، سیر تطور آموزش در ایران را ثبت می‌کند و نشان می‌دهد مبانی تعلیم و تربیت و اصول و روش‌های آن چگونه بوده است. بررسی متون کتاب از جهت محتوایی نیز مبین آن است که مهم‌ترین خواندنی‌های مردم چه بوده و این مواد چگونه بر ذهن و زبان و تفکر و رفتار مکتب‌رفته‌ها تأثیر گذاشته است.

۳. جنبه‌ی دیگر اهمیت کتاب آن است که این متون بخش مهمی از ادبیات عامه را دربر می‌گیرد. مطالعه‌ی این دسته از آثار به خوبی ما را با ویژگی‌های افسانه‌ها و قصه‌های عامه آشنا می‌کند. این متون همچنین بخش اعظمی از آثار ادبی عصر قاجار را تشکیل می‌دهد. بی‌شناخت متون این کتاب، نگاشتن تاریخ ادبیات ایران در عصر قاجار کاری عبث است. مطالعه در عناصر زبانی، بیانی و ادبی این هفتاد اثر، نشان می‌دهد چه عناصری زمینه‌های نهضت ساده‌نویسی را به وجود آورده و جریان ان‌نویسی امروز ایران مدیون کدام‌یک از آثار داستانی این دوران است.

۴. در دسترس قرار دادن متون درسی مکتب‌خانه برای مکتب‌رفته‌ها، یادآور خاطرات آنان و برای مکتب‌تर्फه‌ها مجموعه ارزشمندی و خواندنی است. از سویی چاپ یک‌جای هفتاد اثر مربوط به دوره‌ی چاپ سنگی، یک اثر، کمکی بزرگ به مطالعه‌ی تاریخ نشر ایران است. با عنایت به اهداف و ضرورت‌های یادشده، پدیدآوردگان برای تدوین این کتاب کارهایی به شرح زیر انجام دادند:

۱. با مراجعه به یادداشت‌ها، خاطرات، منابع وثوق، پرس‌وجو از مکتب‌رفته‌ها، اسناد معتبر و تحقیقات گذشته، فهرستی از حدود یکصد اثر را فراهم کرده، این میان هفتاد اثر را برگزیدیم که چند ویژگی مشترک دارند: نگارش این آثار پیش از مشروطیت است؛ متون داستانی است؛ بیشترین خواننده را در مکتب‌خانه داشته؛ همگی از متون چاپ سنگی عبارت دارند و جز معدودی تا امروز تجدید چاپ نشده‌اند.

یافتن این متون به دشواری و با جست‌وجوی فراوان در کتابخانه‌های بررژ و شخصی و با سراغ و نشان از هر کس و هر جا ممکن شد. اگرچه تمامی این کتاب‌ها مربوط به آغاز و رواج دوره‌ی چاپ سنگی‌اند و چندین بار چاپ شده‌اند، گاه به دلیل جنس کاغذ و ندانستن ارزش این آثار، حتی یک نسخه‌ی سالم از آن‌ها در دسترس نیست و نایاب‌تر از نسخه‌های خطی هستند.

۲. هفتاد متن را در یک مجموعه و در دو گروه نظم و نثر تقسیم‌بندی کرده‌ایم که هر گروه شامل مجموعه‌ای با محتوای تعلیمی، دینی، طنز، اخلاقی، سرگرمی، اجتماعی و... است. چیدن متون در پی هم به ترتیب تاریخی فایده‌ای نداشت؛ زیرا اغلب این متون تاریخ ندارند و همگی

نیز در یک دوره‌ی زمانی نوشته شده‌اند. ترتیب آن‌ها براساس حجم (آثار کوتاه یا بلند) در نوع مطالعات اثری ندارد و تنظیم براساس محتوا (متون دینی، اخلاقی، داستانی و...) به این دلیل ناممکن بود که به دلیل آمیختگی موضوع برخی آثار، تعیین محتوای آنان دشوار بود. پس از بررسی‌های همه‌جانبه در مورد فصل‌بندی کتاب، به این توافق رسیدیم که متون در دو بخش نظم و نثر و به صورت الفبایی تنظیم شوند.

۳. با مطالعه در هر اثر، آن را روایت‌شناسی و مستندسازی کردیم. کوشیده‌ایم با مراجعه به متون، داستان‌های مشابه را شناسایی و با این آثار مقایسه کنیم.

۴. مأخذ داستان‌ها، ابیات، آیات و احادیث را استخراج و در متن، پاورقی و یا مقدمه و نمایه‌ها آوردیم؛

۵. متون بی‌پیدا و راه بی‌نام‌ونشان را شناسایی و مؤلف آن‌ها را با قرائن کتاب‌شناختی معلوم کردیم؛

۶. در مقدمه‌ی مفصل کتاب ضمیمه‌ای اشاره به تاریخ آموزش‌های مکتب‌خانه‌ای در ایران، به شیوه‌های تدریس و انواع متون مکتبی اشاره کرده و آداب مکتب و مکتب‌داری و بازتاب آن را در ادب فارسی نشان دادیم.

۷. برای هر متن معرفی‌نامه‌ای شامل تبیین، یک ادبی، پدیدآورنده، مأخذ داستان، روایت‌های مشابه، نسخه‌شناسی و مباحث لازم دیگر آوردیم.

۸. برای سهولت دسترسی به متون و استفاده‌ی بهتر از آن‌ها، نمایه‌های چندگانه از نام‌ها، جای‌ها، وزگان و اصطلاحات، آیات و احادیث، امثال و اشعار تهیه کردیم.

۹. نسخه‌ها را پس از مقابله، تصحیح، بازخوانی و ویرایش که به واسطه‌ی بی‌شمار آن‌ها را زدوده و متنی منقح فراهم کردیم. در تصحیح از رسم‌الخط فرهنگستان، زبان ادب فارسی و در برخی موارد از رسم‌الخط کتاب‌های درسی استفاده کردیم و بنای ما بر جزئی‌نویسی است. برخی ویژگی‌های رسم‌الخطی نسخه‌های این مجموعه به شرح زیر است که آن‌ها را یک‌دست کردیم:

۱. پیوسته‌نویسی «می» استمرار، «ها» جمع، «رای مفعولی»، «ب» صفت‌ساز و قیدساز،

«این» و «آن»؛

۲. استفاده از واو معذوله به جای الف و به عکس: خواست / خاست، برخاست / برخواست، نخارد / نخوارد، خامش / خوامش، خوار / خار، خاموش / خواموش، خواب / خاب، خاطر / خواطر، خاتون / خواتون، بخوان / بخان، نخاستمش / نخواستمش، حیاتی / حیواتی، خوان / خواطر،

خان، خاص / خواص، جاویدن / جواویدن، خوابگاه / خابگاه، خواندی / خاندی، خواهی / خاهی.

۳. استفاده از «واو» به جای مصوت «ه»: خشک / خوشک، دچار / دوچار، خوشنودی / خوشنودی، خُرد / خورد، دعا / دوعا.

۴. نگارش برخی صامت‌های هم‌آوا به شکل خطی دیگر آن: اسراف / اصراف، صلاح به جای سلاح (ابزار جنگ)، قریب به جای غریب (شگفت)، اعتراض / اعتراز، قالب / غالب، لیس / لیص، نصب کرد / نسب کرد، توفیر / طوفیر، سبو / صبو، اذن / ازن، دیوث / دیوس، حاضر / حاضر، حؤ / حومه، تپش / طپش، ثوری / صوری، ذل / ظل، ذغال / زغال / زقال، اختلاط / اختلات، بوزرجمهر / بوزرجمهر، حرص / حرس، رذل / رزل، روح / روه، سحر / صحر، سنایی / ثنایی، شصت / شش.

۵. استفاده از شکل «ه» به جای «ا» بیچارگان / بیچاره‌گان، زندگانی / زنده‌گانی، نمازگزارندگان / نماز گزارنده‌ان، بندگان / بنده‌گی، پاکیزگی / پاکیزه‌گی، پراکنده‌گی / پیرزن، پیروز، سوختگان / سوخته‌گان، شدگان / شده‌گان، زندگانی / زنده‌گانی.

۶. حذف «ه» بیان حرکت: نامه‌ها / نامه‌ها، جامه‌ها / جامه‌ها، خانه‌زاد / خانزاد.

۷. جدانویسی «ب» پیشوند فعل و «ان» نشانه‌ی جمع: پیش از فعل: بپذیرد / به‌پذیرد، نمودند / نه نمودند، بینم / به‌بینم، بنشینم / به‌نشینم.

۸. تبدیل «ذ» به «ز»: حج بگذارد / حج بگذارد، نماز گذارد، گذارش به جای گزارش، گذارنده‌ی سخن به جای گزارنده‌ی سخن.

۹. حذف «واو»: ابو عمرو / ابو عمر

۱۰. استفاده از «ه» گرد (عربی) به جای «ت» فارسی: حیات / حیه، تورات / توریه، رعایت / رعایه، زکات / زکوة.

۱۱. نوشتن «چه» به جای «چو».

۱۲. تبدیل همزه‌ی میانی روی کرسی یی به ی: فائز / فایز.

تشکر:

ابتدا باید از همکار خود سرکار خانم دکتر محبوبه حیدری تشکر کنم. از مسئولان محترم

کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، کتابخانه‌ی ملی ایران، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، کتابخانه‌ی ملک، مؤسسه‌ی پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان که نسخه‌هایی از چاپ سنگی آثار را در اختیار ما قرار دادند؛ از حروف چین و صفحه‌آرای محترم سرکار خانم قدرتی و نمونه‌خوان دقیق خانم مهدی‌زاده که کار را تا پایان پیش بردند؛ از گرافیست و طراح جلد، و سرانجام از تمامی خریداران و خوانندگان مکتب‌رفته و نرفته‌ای که این کتاب را برای خواندن برگزیدند، سپاسگزاریم. پدیدآوردگان امیدوارند قدمی کوچک در جهت اعتلای فرهنگ بزرگ ایران عزیز برداشته باشند.

تهران

حسین ذوالفقاری

تابستان ۱۳۹۰